

MIKOŁAJ RATAJCZAK

Geneza *Kapitału* a pojęciowa i problemowa struktura Marksowskiej krytyki ekonomii politycznej

*The Origin of Das Kapital and the Conceptual and Problematic
Structure of Marx's Critique of Political Economy*

ABSTRACT: The aim of this text is to analyse the origin of Volume I of *Das Kapital*. I discuss the subsequent manuscripts of Marx's project to critically present the social reality of capitalist societies. I'm trying to show, how Marx, while developing his method of a critique of political economy, worked also on the presentation of the effects of this critique, on the clarification of the scope of his research and how he changed the order of the content of the entire project. Thence the article is not an analysis of the historical aspect of Marx's work on *Das Kapital*, but an attempt to present the main assumptions, goals and ideas of his critique of political economy. Moreover, the text also discusses the effects of the collective work on the new edition of Marx's and Engel's collected works (MEGA²) and the importance of these effects for the contemporary studies on Marx's thought.

KEY WORDS: Marx • *Das Kapital* • critique of political economy • dialectics • Marxism

Kapitał jako projekt krytyki ekonomii politycznej

Sposób prezentacji filozofii jest sam w sobie problemem filozoficznym. SW momencie, w którym filozofia przestała jedynie przedstawiać rzeczywistość, a zaczęła analizować warunki możliwości ujmowania tej rzeczywistości – a więc w momencie, w którym zaczęła być aktywnością krytyczną – układ treści i sposób przedstawienia argumentacji stał się jako taki przedmiotem refleksji filozoficznej i metodologicznej. Jeśli bowiem filozofia zaczyna krytycznie analizować sposób, w jaki formowane jest przedstawienie, musi przedstawić ruch. W przypadku filozofii transcendentalnej, a potem idealistycznej, był to ruch myśli, w filozofii Hegła przedstawiony za pomocą dialektyki jako metody, której następnie użył Marks do krytycznej analizy sposobu, w jaki w społeczeństwie kapitalistycznym jawi się ruch

kapitału¹. Niektórzy komentatorzy filozofii Kanta twierdzą wręcz wprost, że sformułowania problemu filozofii jako analizowania apriorycznych warunków doświadczenia nieprzypadkowo szło w parze z faktem, że Kant musiał przygotowywać kolejne wydania *Krytyki czystego rozumu* i zmieniać sposób prezentacji treści i argumentacji, jako że wraz z odkryciem transcendentalnej perspektywy filozofia musiała po raz pierwszy zmierzyć się z faktem, że przedmiot analizy jest współkształtowany przez dyskurs². Porównywanie kolejnych wydań, wprowadzanych przez autora poprawek czy studiowanie wcześniejszych sformułowań zakresu problemowego analizy filozoficznej okazuje się zatem istotne nie tylko z punktu widzenia historii idei czy badań biograficznych nad danym myślicielem. W momencie, w którym filozofia stawia sobie jako cel krytyczną analizę sposobów przedstawienia rzeczywistości, musi mierzyć się z problemem relacji między metodą, zakresem problemowym, przedmiotem analizy i stosowaną pojęciowością. Krytyczny sposób uprawiania filozofii zakłada bowiem, że wszystkie te elementy powinny pozostawać ze sobą we wzajemnym, „dialektycznym” związku. Tym samym badania nad historią powstawania dzieł filozoficznych, analiza zachowanych rękopisów itd. zaczyna nabierać istotnego znaczenia filozoficznego, zwłaszcza jeśli badamy myśl wyrastającą z tradycji krytycznej i dialektycznej. Możliwość prześledzenia, jak wraz z postępem prac nad danym dziełem zmieniał się obierany punkt wyjścia, układ treści, kolejność podejmowanych problemów, w końcu relacje między stosowanymi pojęciami – a więc kolejne wersje sposobu prezentacji – okazuje się istotna dla zrozumienia struktury problemowej i pojęciowej danego krytycznego projektu filozoficznego.

Zadaniem tego tekstu jest zbadanie pod tym kątem *Kapitału* Karola Marksa. Przyglądając się genezie *Kapitału* – kolejnym zachowanym wersjom Marksowskiego projektu krytycznego przedstawienia ekonomicznej rzeczywistości kapitalistycznych społeczeństw – postaram się pokazać, jak rozwijając metodę krytyki ekonomii politycznej, Marks jednocześnie pracował nad sposobem prezentacji wyników tej krytyki, jak doprecyzowywał zakres problemowy swojej pracy i jak zmieniał układ treści całości. Przedmiotem badawczym są tutaj rękopisy ekonomiczne Marksa z lat 1857–1865 (z pojedynczymi odniesieniami do rękopisów sięgających roku 1868). Rękopisy te są tylko częściowo dostępne w języku polskim,

¹ A. Hamza, *Re-reading „Capital” 150 Years After: some Philosophical and Political Challenges*, „Continental Thought and Theory. A Journal of Intellectual Freedom” 2017, t. 1(4), s. 164–166.

² J.-L. Nancy, *Le Discours de la syncope: I. Logodaedalus*, Paris 1976. Zob. też analizy różnicy między pierwszym i drugim wydaniem *Krytyki czystego rozumu* w: M. Heidegger, *Kant a problem metafizyki*, przeł. B. Baran, Warszawa 2012.

a niektóre z analizowanych tu rękopisów zostały opublikowane dopiero w ramach zapoczątkowanej w latach 70. XX serii MEGA².

Tekst ten nie jest zatem wyłącznie badaniem historii powstania *Kapitału*, lecz próbą przedstawienia rozwoju założeń, celów i samej idei Marksowskiej krytyki ekonomii politycznej. Dodatkowo stanowi on także prezentację rezultatów prac kolektywu redaktorskiego przygotowującego edycję dzieł zebranych Marksa i Engelsa MEGA² i pokazanie jej wagi dla współczesnych badań nad myślą Marksa, zwłaszcza że w języku polskim ukazały się już pierwsze przekłady rękopisów opublikowanych w opracowaniu krytycznym dopiero w tej właśnie serii³. W tym sensie najbardziej ogólnym zadaniem przyświecającym temu tekstowi jest otwarcie wciąż słabo rozwiniętych w Polsce studiów nad myślą Marksa na najnowsze ustalenia i wyniki międzynarodowych badań prowadzonych w ramach i w oparciu o tę edycję dzieł zebranych Marksa i Engelsa⁴.

Zadanie przyjrzenia się genezie *Kapitału* w relacji do problemowej i pojęciowej struktury Marksowskiej krytyki ekonomii politycznej wydaje się zasadne przynajmniej z dwóch względów. Po pierwsze, Marks sam był niezwykle świadomy, jak istotnym problemem była relacja między „porządkiem badania” [*Forschungsweise*], a „porządkiem prezentacji” [*Darstellungswweise*], o czym wspomina w napisanym w roku 1873 posłowie do drugiego

³ K. Marks, *Kapitał 1.1. Rezultaty bezpośredniego procesu produkcji*, przeł. M. Ratajczak, Warszawa 2013; *idem, Formalna i realna subsumcja pracy pod kapitał. Formy przejściowe*, przeł. M. Ratajczak, T. Płomiński, „Praktyka Teoretyczna”, 2015, t. 2(16), s. 125–148.

⁴ Uruchomiony w 1972 roku projekt Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA albo MEGA²) – krytyczna edycja dzieł zebranych Marksa i Engelsa – miał olbrzymi wpływ na współczesną recepcję teorii Marksa i rozkwit teorii marksistowskiej. Zapoczątkowany jeszcze w okresie realnego socjalizmu w Berlinie i Moskwie, od upadku muru berlińskiego kontynuowany jest przez Internationale Marx-Engels-Stiftung (Międzynarodową Fundację Marksa i Engelsa, IMES), założoną w 1990 roku dzięki wspólnej inicjatywie badaczy i badaczek z wielu europejskich krajów, USA i Japonii pod auspicjami International Institute for Social History (IISH), gdzie znajduje się obecnie większość rękopisów Marksa i Engelsa. Dzięki międzynarodowemu charakterowi IMES, która funkcjonuje w ramach sieci różnych instytucji badawczych (w tym Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften, wspomnianego już IISH, archiwum socjaldemokracji Fundacji Friedricha Eberta oraz Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społecznej i Politycznej w Moskwie) zasadne jest mówienie o rzetelnym i naukowym oraz niezależnym od konkretnych interesów politycznych charakterze MEGA². Tego samego nie można niestety powiedzieć bez wątpliwości, a raczej bez przeprowadzenia szczegółowych badań historycznych, o edycji MEW (Marx-Engels-Werke), wydawanej od 1956 roku w NRD edycji większości (ale nie wszystkich) tekstów Marksa i Engelsa, wzorowanej na wcześniejszej edycji radzieckiej, na której oparte były zresztą wszystkie edycje „Dzieł” Marksa i Engelsa, w tym również polska edycja MED. Co nie zmienia faktu, że i tak powstałe edycje „Dzieł” (w tym polska) odznaczają się zasadniczo niezwykle wysokim poziomem edytorskim i naukowym.

wydania I tomu *Kapitału*⁵. Do dzisiaj różnica między tymi porządkami stanowi istotną kwestię w studiach nad myślą Marksa, a niektórzy badacze uważali nawet, że to rozróżnienie miało większe znaczenie niż opracowanie „metody ekonomii politycznej” z *Zarysu krytyki ekonomii politycznej*⁶. Relacja między porządkiem badania i porządkiem prezentacji dotyczy zresztą jednego z najistotniejszych filozoficznych problemów związanych z Marksowskim projektem krytyki ekonomii politycznej, czyli jego związku z dialektyką stanowiącym właśnie o krytycznym charakterze badań Marksa nad ekonomią polityczną⁷. Jak zauważyłem na samym początku, krytyczna reprezentacja rzeczywistości wiąże się z problemem reprezentacji ruchu przez dyskurs. Marks był tego doskonale świadomy, dlatego właśnie do badań nad ekonomią polityczną, czyli przedstawieniem „ekonomicznych praw rozwoju nowoczesnego społeczeństwa”⁸ i „pełnego sprzeczności ruchu społeczeństwa kapitalistycznego”⁹, zastosował dialektyczną metodę Hegla, który „pierwszy wyczerpująco i świadomie wyłożył jej ogólne formy ruchu”, choć w zmistyfikowanej formie¹⁰. Badanie genezy *Kapitału* może służyć zatem nie tylko lepszemu zrozumieniu całego Marksowskiego projektu krytyki ekonomii politycznej¹¹, ale także lepszemu zrozumieniu, czym może

⁵ K. Marks, *Kapitał. Krytyki ekonomii politycznej*, t. 1: *Proces wytwarzania kapitału*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 23, Warszawa 1964, s. 18. W polskim przekładzie *Darstellungsweise* przełożone zostało jako „porządek wykładu”, uważam jednak, że ścisłym określeniem byłoby tłumaczenie jako „porządek prezentacji”.

⁶ J. Hoff, *Marx global. Zur Entwicklung des internationalen Marx-Diskurses seit 1965*, Berlin 2009, s. 221.

⁷ Ch. Arthur, *The New Dialectic and Marx's Capital*, Leiden-Boston 2004, s. 18 i nast.

⁸ A dokładniej: „ekonomicznego prawa ruchu współczesnego społeczeństwa” [„das ökonomische Bewegungsgesetz der modernen Gesellschaft”], MEGA² II/5, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band, Hamburg 1867*, Berlin 1983, s. 13–14.

⁹ K. Marks, *Kapitał...*, s. 8, 19.

¹⁰ *Ibidem*, s. 19.

¹¹ W serii MEGA² Marksowskiemu projektowi krytyki ekonomii politycznej poświęcona jest osobna sekcja (opatrzone numerem II). Ogólnie cała seria MEGA² podzielona jest na 4 sekcje. Sekcja I zawiera zebrane filozoficzne, ekonomiczne, historyczne i polityczne dzieła Marksa i Engelsa oraz rękopisy czy późniejsze wersje tychże; zostało w niej obecnie opublikowanych 31 z planowanych 32 tomów. Sekcja II zawiera wszystkie rękopisy oraz wszystkie wydania *Kapitału*, od rękopisów z lat 1857–58 aż po notatki Marksa, na podstawie których Engels przygotował wydania tomów II i III; sekcję tę zamknięto w 2012 roku po opublikowaniu wszystkich planowanych 15 tomów; niektóre z nich zostały podzielone na części – w sumie sekcja ta obejmuje 23 publikacje książkowe. Sekcja III ma zawierać zebraną korespondencję Marksa i Engelsa; z planowanych 35 tomów wydano dotychczas mniej niż połowę. W końcu sekcja IV zawiera krytyczne opracowania zeszytów, notatek, pojedynczych rozdziałów, przygotowanych tabeli oraz spisy tych wszystkich materiałów. Wiele materiałów wydawanych w sekcji IV zostało opublikowanych po raz pierwszy dopiero w serii MEGA². Według planów ostatni tom serii ma zostać wydany w roku 2025.

być krytyczna teoria społeczna¹², refleksyjnie ustosunkowująca się do relacji między ruchem, który stara się przedstawić, a wewnętrznym ruchem samej teorii.

Po drugie, analiza relacji między genezą *Kapitału* a strukturą problemów i pojęć Marksowskiej ekonomii politycznej stanowi również krytyczną ewaluację marksizmu jako stanowiska filozoficznego i politycznego, który zbyt często jest sprowadzany do zamkniętego i gotowego systemu poglądów. Przykładowo, w swoim szkicu o życiu i myśli Marksa z 1914 Włodzimierz Lenin podkreśla konsekwencję i jednolitość marksizmu jako „systemu poglądów Marksa” i jego „światopoglądu”, stanowiącego jednocześnie „teorię i program ruchu robotniczego”¹³. Pięć lat później György Lukács pisał już o „ortodoksyjnym marksizmie”, który nie oznacza „bezkrytycznego uznawania wyników badań Marksa, nie oznacza też ‘wiary’ w tę lub ową tezę ani nie polega na interpretowaniu jakiejś ‘świętej’ księgi. Ortodoksja w kwestiach marksizmu odnosi się raczej wyłącznie do m e t o d y”¹⁴. Lukács nie podkreślał zatem jednolitości całego dzieła, czy też „światopoglądu” Marksa, ale jedynie spójność jego metody – które to przekonanie doprowadziło go do stworzenia pierwszego programu filozofii marksistowskiej opartego w pełni na krytycznym potencjale dialektyki¹⁵. Ponad pół wieku później nieortodoksyjny włoski marksista Antonio Negri, formułując w latach 70. założenia uprawianej przez siebie w teorii i praktyce walki klas w ramach rozwiniętego kapitalizmu przemysłowego, powoływał się z kolei na *Zarys krytyki ekonomii politycznej* (a więc pierwszą wersję projektu krytyki ekonomii politycznej z lat 1857–58) i przeciwstawiał go zbyt teoretycznie skostniałemu *Kapitałowi*¹⁶. Zupełnie inne rozumienie marksizmu w przypadku każdego z tych teoretyków było ściśle związane z tym, jak rozumieli oni Marksowski projekt krytyki ekonomii politycznej: jako projekt zamknięty, spójny na poziomie metodologicznym, lub otwarty i wewnętrżnie zróżnicowany. Dotyczyło to nie tylko rozumienia marksizmu jako praktyki politycznej, ale także jako praktyki krytycznej i teoretycznej.

¹² M. Horkheimer, *Teoria tradycyjna a teoria krytyczna*, „Colloquia Communia”, 1983, t. 7(2), s. 39–64.

¹³ W.I. Lenin, *Karol Marks. Krótki szkic biograficzny wraz z wykładem marksizmu*, Warszawa 1951.

¹⁴ G. Lukács, *Czym jest marksizm ortodoksyjny*, [w:] *idem, Historia i świadomość klasowa*, przeł. M.J. Siemek, Warszawa 1988, s. 68.

¹⁵ M.J. Siemek, *Marksizm jako filozofia*, [w:] G. Lukács, *Historia...*, s. VII–XLII.

¹⁶ A. Negri, *Marx Beyond Marx: Lessons on the “Grundrisse”*, przeł. H. Cleaver, M. Ryan, M. Viano, London 1991, zob. *idem, Books for Burning: Between Civil War and Democracy in 1970s Italy*, przeł. Arianna Bove i in., New York 2005.

Historia powstania i struktura *Kapitału*

Po emigracji do Londynu w 1849 roku Marks wznawia swoje studia nad ekonomią polityczną. W British Museum pracuje intensywnie nad tekstami m.in. Johna Stuarta Milla, Johna Fullartona, Thomasa Tooke'a, Roberta Torrensa, Davida Ricardo, Adama Smitha czy Thomasa Roberta Malthusa¹⁷. Dysponujemy efektami prac Marksa z tego początkowego okresu studiów nad ekonomią polityczną w Londynie. W 1851 roku sporządził pierwsze streszczenie swoich studiów zatytułowane *Bulion: Pełny system pieniężny*¹⁸, a ogólnie z okresu 1850–1853 zachowały się 24 londyńskie zeszyty zawierająca badania nad, jak określił to sam autor parę lat później, „olbrzymim materiałem z historii ekonomii politycznej”¹⁹. Zeszyty te kończy tekst zatytułowany *Istota pieniądza, kredyt, kryzysy*²⁰, gdzie Marksa zaczyna śledzić rozwój kapitalistycznego rynku pieniężnego. Widać zatem, że na początku prac w British Library Marks skupił swoją uwagę na zagadnieniu pieniądza i rynków finansowych oraz dynamice kryzysów kapitalizmu, które w tym okresie rozumiał głównie jako kryzysy finansowe, choć nie były to jedyne tematy jego ówczesnych zainteresowań. Pracował intensywnie również nad historią własności ziemskiej, teorią renty gruntowej, historią techniki oraz nad kwestiami agronomicznymi i agrochemicznymi²¹.

W 1857 roku następuje to, na co Marks z Engelsem czekali od dłuższego czasu: kryzys. Krach 1857 roku można uznać za pierwszy światowy kryzys finansowy²². Marks z Engelsem oczywiście myślą, że będzie to kryzys, który rozpocznie rewolucję proletariacką. Jakkolwiek ich nadzieje okazują się płonne, to jednak kryzys motywuje Marksa do systematyzacji dotychczasowych studiów. Powstają rękopisy z lat 1857–1858, dzisiaj znane jako *Zarys krytyki ekonomii politycznej*. W tym samym czasie Marks opracowuje również trzy zeszyty, w których analizował dane giełdowe²³, a w „New

¹⁷ R. Hecker, *Przedmowa do niemieckiego wydania*, [w:] K. Marks, *Kapitał 1.1...*, s. XXVIII.

¹⁸ MEGA² IV/8, *Exzerpte und Notizen. März bis Juni 1851. (Bullion. Das vollendete Geldsystem, Londoner Hefte VII–X)*, Berlin 1986, s. 3–85.

¹⁹ K. Marks, *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 13, Warszawa 1966, s. 11.

²⁰ MEGA² IV/13, *Exzerpte und Notizen. November 1854 bis Oktober 1857 (Politische Ökonomie, Geschichte der Diplomatie, Krimkrieg, Slavika)* [nieopublikowany].

²¹ MEGA² II/5, *op. cit.*, s. 665.

²² Zob. Ch.P. Kindleberger, R. Z. Aliber, *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*, New Jersey 2005, s. 135.

²³ MEGA² IV/14, *Exzerpte, Zeitungsausschnitte und Notizen zur Weltwirtschaftskrise (Krisenhefte). November 1857 bis Februar 1858 (Weltwirtschaftskrise von 1857)*, Berlin 2017.

Daily Tribune” zaczął publikować artykuły, które są jednymi z pierwszych przykładów analizy danych koniunkturalnych²⁴.

W roku 1859 Marks po raz pierwszy od 10 lat publikuje efekty swoich teoretycznych studiów nad ekonomią polityczną. W berlińskim wydawnictwie Franza Dunckera wydaje *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*²⁵. *Przyczynek* zawierał jednak wyłącznie rozdziały „Towar” oraz „Pieniądz, czyli cyrkulacja prosta”, a więc nawet nie przechodził do analizowania pojęcia „kapitału”. Nic dziwnego zatem, że przyjęcie tekstu przez publikę było raczej chłodne – zwłaszcza, że wielkie dzieło Marksa poświęcone ekonomii politycznej było już zapowiadane i wyczekiwane od wielu lat. Wilhelm Liebknecht miał nawet powiedzieć, że „nigdy jeszcze książka nie rozczarowała tak bardzo”²⁶. Niemniej *Przyczynek* wyznaczył już sposób, w jaki Marks będzie analizował problem towaru i pieniądza.

W latach 1861–1868 Marks pracuje intensywnie nad przygotowaniem do druku *Kapitału*. Powstały w tym okresie materiał będzie stanowił podstawę wydania wszystkich tomów *Kapitału*. Choć z początku wciąż na opisanie swojego dzieła posługuje się określeniem „krytyka ekonomii politycznej”, to już w 1862 roku, w liście z 28 grudnia do Ludwiga Kugelmanna, Marks po raz pierwszy pisze, że całość będzie nosić tytuł *Kapitał*²⁷.

Ostateczny rękopis I tomu *Kapitału* zostaje sporządzony na wiosnę 1867 roku, o czym Marks informuje Engelsa w liście z 2 kwietnia²⁸. Autor wyjeżdża do Hamburga, gdzie zatrzymuje się u Ludwiga Kugelmanna na czas pracy nad szcztokami. Sążnisty I tom *Kapitału* ukazuje się 14 września 1867 roku w hamburskim wydawnictwie Otto Meißnera. Wydany jest „zwyczajnie”, co wówczas oznaczało druk w postaci zeszytu czy broszury, w papierowej, żółtej okładce. Kosztował 3 talary i 10 nowych groszy²⁹.

I tom *Kapitału* był jedynym tomem całego projektu krytyki ekonomii politycznej przygotowanym do druku przez samego Marksa; co więcej, nie

²⁴ R. Hecker, *Przedmowa...*, s. XXIX–XXX, zob. K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 12, Warszawa 1967.

²⁵ K. Marks, *Przyczynek...*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 13, *op. cit.*, s. 3–186.

²⁶ F. Wheen, *Karol Marks. Biografia*, przeł. D. Cieśla, Warszawa 2011, s. 273.

²⁷ K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 30, Warszawa 1974, s. 734.

²⁸ *Ibidem*, s. 340.

²⁹ MEGA² II/5, *op. cit.*, s. 674. Nie każdy mógł sobie zatem pozwolić na zakup książki w momencie jej publikacji. Dla porównania, w okolicach roku 1850 w Berlinie niewykwalifikowany robotnik zarabiał nawet poniżej 1 talara tygodniowo, a drukarz tygodniowo mniej więcej tyle, ile kosztował egzemplarz *Kapitału*, zob. P.H. Noyes, *Organization and Revolution: Working Class Associations in the German Revolution of 1848–1849*, New Jersey 2015, s. 31 (za informację oraz przypis bibliograficzny wdzięczny jestem Piotrowi Kuligowskiemu).

była to jeszcze wersja, z której Marks był zadowolony. Zarówno przygotowując kolejne wydanie I tomu, jak i jego przekład na język francuski, autor wprowadzał wiele poprawek i zmian, a pozostałe tomy II i III udało się przygotować do druku dopiero Fryderykowi Engelsowi (zaś w przypadku *Teorii wartości dodatkowej*, określanych jako IV tom *Kapitału*, Karolowi Kautskiemu). Projekt krytyki ekonomii politycznej trudno zatem uznać za zakończony i podsumowany – a mimo to metoda krytyki kapitalizmu opracowana przez Marksa przez półtora wieku pozostawała najważniejszym teoretycznym punktem odniesienia antykapitalistycznej praktyki teoretycznej i politycznej. Zresztą znaczenie dzieła Marksa jest uznane nie tylko przez lewicowe teoretyczki i aktywistki – w czerwcu 2013 roku UNESCO zaliczyła I tom *Kapitału*, wraz z *Manifestem komunistycznym*, do dokumentów stanowiących dziedzictwo ludzkości („Memory of the World”)³⁰.

Tom I dotyczy „procesu wytwarzania kapitału” i jest bezdyskusyjnie najważniejszym i najbardziej teoretycznym tomem, przez co też najistotniejszym z perspektywy badań filozoficznych, gdyż w największym stopniu stanowi efekt przepracowania przez Marksa Hegłowskiej dialektyki i sformułowania metody krytyki ekonomii politycznej. Z tego też powodu funkcjonuje on często *pars pro toto* jako *Kapitał*. Niemniej I tom stanowi jedynie opis najbardziej ogólnych teoretycznych podstaw krytyki ekonomii politycznej. W efekcie różne zarzuty lub pytania formułowane pod adresem projektu Marksa – np. jaka jest relacja między wartością a ceną?, jak mierzyć wartość takich produktów jak dzieła sztuki?, jaka jest funkcja pieniądza kredytowego? – okazują się mniej problematyczne dla marksistowskiej teorii ekonomicznej, jeśli rozwiązań będzie się szukało nie tylko w abstrakcyjnym i filozoficznym tomie I, lecz również w tomach II i III, które stanowią aplikację abstrakcyjnych rozstrzygnięć krytyki ekonomii politycznej przeprowadzonej w tomie I do problemów wyznaczonych już przez dyskurs klasycznej ekonomii politycznej, takich jak cyrkulacja towarów i pieniądza (tom II) oraz relacja między zyskiem i płacami (tom III).

Nie oznacza to oczywiście automatycznie, że Marksowi udało się opracować spójny i skończony system krytyki ekonomii politycznej. Niemniej udało mu się przedstawić zróżnicowane i zniuansowane, a jednocześnie teoretycznie ściśle oraz metodologicznie krytyczne podejście do całości problematyki klasycznej ekonomii politycznej. O systematycznym charakterze Marksowskiej metodologii świadczą chociażby rozsiane w tomie I odwołania do tomów II i III oraz pojawiające się w tomach II i III odwołania do

³⁰ Informacja prasowa na stronie International Institute for Social History: <https://socialhistory.org/en/news/marx-inscribed-unesco-register> (dostęp 23.04.2018).

tomu I. Abstrakcyjno-filozoficzny czy też „metodologiczny” tom I oraz tomy II i III pozostają bowiem w relacji dialektycznej³¹ – abstrakcji dookreślonej przez konkretyzację oraz konkretności będącego „abstrakcją określoną”³². To właśnie ta metodologicznie ścisła relacja między tomami świadczy o tym, że Marks traktował swój projekt ekonomii politycznej jako całość, choć nad zagadnieniami każdego tomu pracował oddzielnie, gdyż każdy tom dotyczył problemów z innego poziomu „porządku badania”. Te różne poziomy porządku badania można najlepiej zrozumieć dzięki fragmentowi *Zarysu krytyki ekonomii politycznej*, przy którego sporządzaniu Marks nie kierował się jeszcze zasadą rozdzielania porządku badania i porządku prezentacji. Dzięki temu we „Wprowadzeniu” mógł napisać:

Produkcja, podział [*Distribution* – przyp. MR], wymiana, konsumpcja tworzą więc [...] prawidłowy sylogizm; produkcja stanowi ogólne [*die Allgemeinheit*], podział i wymiana – szczególne [*die Besonderheit*]³³, konsumpcja jednostkowe [*die Einzelheit*], które zamyka całość [*das Ganze*]. Produkcję określają ogólne prawa przyrody; podział – przypadek społeczny, przez to podział może mniej lub bardziej sprzyjać produkcji; wymiana znajduje się pomiędzy produkcją a podziałem jako formalnie społeczny ruch³⁴.

Tego rodzaju podział oparty na argumentacji dialektycznej jest zasadniczo nie do odnalezienia w późniejszych tomach *Kapitału*³⁵. Oferuje on doskonały wgląd w Marksowski porządek badania i sposób, w jaki na początku pracy nad całością projektu krytyki ekonomii politycznej Marks myślał o podziale tematyki. Tym, co ogólne, najbardziej abstrakcyjne, ale

³¹ MEGA² II/5, *op. cit.*, s. 17*.

³² Po analizę pojęcia „abstrakcji określonej” zob. P. Vinci, *Abstrakcja określona*, [w:] LUM (red.), *Marks. Nowe perspektywy*, przeł. S. Królak, Warszawa 2014, s. 85–105.

³³ Jak zwrócił mi uwagę Bartosz Wójcik, tę kategorię Heglowskiej logiki tłumaczy się na język polski jako „szczegółowość”. Warto zaznaczyć tę różnicę, niemniej dalej w tekście, dla uniknięcia zamieszania, będę posługiwał się „szczególnym” za polskim przekładem *Zarysu krytyki ekonomii politycznej*.

³⁴ K. Marks, *Zarys krytyki ekonomii politycznej*, przeł. Z.J. Wyrozembski, Warszawa 1986, s. 44.

³⁵ Warto zauważyć, że to właśnie w okresie pracy nad *Zarysem krytyki ekonomii politycznej* Marks wrócił do *Nauki logiki* Hegla i do jego metody, którą „H. odkrył, ale zarazem zaciemnił”, o czym informował Engelsa w liście ze stycznia 1858 roku: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 29, Warszawa 1972, s. 309. Ten powrót do Hegla w momencie rozpoczęcia systematycznych prac nad pierwszą wersją projektu krytyki ekonomii politycznej jest punktem wyjścia dla autorów związanych z nurtem „nowej dialektyki”, m.in. dla przywoływanego już wcześniej Chrisa Arthura. Za zwrócenie mojej uwagi na ten fakt dziękuję Bartoszowi Wójcikowi.

przez to też będące najważniejszym elementem „sylogizmu” (czyli spójnej struktury całości), jest dla Marksa produkcja – i na tym polega zresztą jego najważniejsza rewolucja teoretyczna względem wcześniejszych ekonomistów, którzy mylili często poziomy analizy. Dla Marksa kwestia „podziału” – a więc, jak to ujmie później, podziału wartości dodatkowej na zysk i płace (problematyka tomu III) – jest wtórna wobec stosunków produkcji, które dookreślane są przez „ogólne prawa przyrody” (w tym również technikę, czyli zastosowanie w praktyce prawa przyrody opisane przez naukę) i którym podział może co najwyżej mniej lub bardziej sprzyjać, czyli odpowiednio regulować kryzysową naturę kapitalizmu wynikającą z nierównomiernego podziału wyprodukowanej wartości na inwestycje i płace. Kwestia konsumpcji jest „jednostkowa”, dlatego też nie doczekała się szczegółowego opracowania naukowego³⁶, choć Marks będzie wielokrotnie wskazywał na kwestię konsumpcji jako istotną zmienną w równaniach reprodukcji kapitału (jako zmienną historycznie i kulturowo determinowaną). W ten sposób uzyskujemy podział na problematykę tomu I – produkcja kapitału, to co „ogólne” – oraz tomu II i III – wymiana i podział, to co „szczególne”, które razem dadzą proces produkcji kapitalistycznej jako całość (po uwzględnieniu również specyfiki jednostkowej konsumpcji). To, co ogólne, nie ujmuje jeszcze całości bez konkretyzacji przez to, co szczególne, natomiast to, co szczególne, jest niemożliwe do uchwycenia w sposób naukowy i teoretyczny bez poziomu ogólnego – tak właśnie wygląda dialektyczna relacja między poszczególnymi tomami *Kapitału*.

Dla porządku należy jeszcze wspomnieć o wydanym w 1905 roku przez Karla Kautskiego tzw. IV tomie *Kapitału*, czyli *Teoriach wartości dodatkowej*. Miejsce tego tomu w strukturze całości było przewidziane przez samego Marksa, o czym zresztą wyraźnie pisze w przedmowie do pierwszego wydania I tomu – według przedstawionego tam planu tom IV miał zawierać historyczne badania nad burżuazyjnymi teoriami wartości dodatkowej³⁷. Opracowane na podstawie rękopisów z lat 1861–1863 *Teorie wartości dodatkowej* miały ostatecznie stanowić jedynie przegląd badań historycznych, na które nie było miejsca w dialektycznym podziale na ogólne, szczególne i jednostkowe. Niemniej, jak postaram się pokazać niżej, przynajmniej część problematyki tych opasłych trzech woluminów, które składają się na *Teorie wartości dodatkowej*, była na różnym etapie prac Marksa przewidziana jako

³⁶ Wątek ten krytycznie analizuje David Harvey, zob. D. Harvey, *Historia przeciw teorii: komentarz odnośnie Marksowskiej metody z Kapitału*, przeł. G. Klimont, J. Malko, „Praktyka Teoretyczna” 2015, t. 2(16), s. 16–53. Dziękuję Piotrowi Juskowiakowi za zwrócenie mojej uwagi na tę kwestię.

³⁷ K. Marks, *Kapitał...*, s. 9.

element tomu I³⁸, a więc tomu poświęconego najbardziej ogólnym zagadnieniom – gdyż sam problem wartości dodatkowej był jedną z najbardziej teoretycznych i abstrakcyjnych kwestii, z którymi mierzył się Marks przy pracy nad krytyką ekonomii politycznej.

Ostateczna struktura I tomu *Kapitału*, którą przygotował Marks, pracując nad drugim wydaniem I tomu, składa się z 25 rozdziałów podzielonych na siedem działów³⁹. Tematyka tych siedmiu działów to:

1. Towar i pieniądz;
2. Przemiana pieniądza w kapitał;
3. Wytwarzanie wartości dodatkowej bezwzględnej;
4. Wytwarzanie wartości dodatkowej względnej;
5. Wytwarzanie wartości dodatkowej względnej i bezwzględnej;
6. Płaca robocza;
7. Proces akumulacji kapitału.

Problemowa i pojęciowa struktura krytyki ekonomii politycznej w kolejnych projektach *Kapitału*

Znając już problemową strukturę *Kapitału*, możemy przejść do jego genezy, czyli tego, jak w ciągu 10 lat pracy nad I tomem *Kapitału* Marks dookreślał zakres problematyki, strukturę problemową i pojęciowość tego, czym miała być krytyka ekonomii politycznej.

Pierwszy etap prac: 1857–1859. *Zarys krytyki ekonomii politycznej*
oraz *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*

Pierwszą całościową realizacją projektu krytyki ekonomii politycznej jest rękopis powstały w latach 1857–1858. Zmotywowany, jak wspomniano, wybuchem pierwszego globalnego kryzysu kapitalizmu Marks porządkuje swoje notatki i przygotowuje tekst, któremu później redaktorzy jego pierwszego wydania (Moskwa 1939–1941) nadadzą tytuł *Zarys krytyki ekonomii politycznej* [*Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*]⁴⁰. Rękopisy te w literaturze określa się jako „pierwszy projekt *Kapitału*”. *Zarys* składa się zasadniczo z trzech dużych części – z „Wprowadzenia”, w którym opraco-

³⁸ Widać to przede wszystkim w tzw. szóstym rozdziale I tomu, czyli *Rezultatach bezpośredniego procesu produkcji*, zob. poniżej.

³⁹ MEGA² II/6, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band, Hamburg 1872, Berlin 1987*.

⁴⁰ R. Hecker, *Przedmowa...*, s. XXIX. W serii MEGA² jest to tom II/1.1 oraz II/1.2, *Ökonomische Manuskripte 1857/58 (Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie)*, Berlin 1976, 1981.

wane zostały zasady „metody ekonomii politycznej” oraz stosunek produkcji do konsumpcji, oraz z „Rozdziału o pieniądzu” i „Rozdziału o kapitale”. W całym dziele widać już jednak konceptualny podział na trzy części, które potem wyznaczają tematykę trzech tomów *Kapitału*: proces produkcji kapitału, proces cyrkulacji kapitału oraz kapitał i zysk. Podział ten widać nie tylko w tematyce poszczególnych rozdziałów, ale także w cytowanym powyżej fragmencie „Wprowadzenia”, w którym Marks rozpisal poszczególne tematy krytyki ekonomii politycznej na dialektyczny sylogizm tego, co ogólne, szczególne i jednostkowe. Wiele z rozdziałów *Zarysu* ma istotne znaczenie z racji innego, z jednej strony mniej ścisłego i metodycznego, ale z tego samego powodu dla wielu badaczy i badaczek bardziej innowacyjnego sposobu przedstawiania tej samej problematyki, co wybrane fragmenty *Kapitału*. Legendą obrósł już słynny „Fragment o maszynach”, który z racji jego reinterpretacji przez włoskich marksistów autonomistycznych stał się alternatywnym sposobem ujmowania roli technologii w produkcji kapitalistycznej i jej roli w kryzysie kapitalizmu⁴¹. Wielu krytycznych geografów i miejskich marksistów korzysta z fragmentów *Zarysu*, w którym Marks analizuje relacji przestrzeni i czasu w kapitalizmie. Można by też wskazać na rozdział „Formacje poprzedzające produkcję kapitalistyczną”⁴², w którym Marks opisuje, jak kapitalistyczny sposób produkcji demontował poprzedzające go formy produkcji. Jest to tematyka, którą Marks podejmie następnie w I tomie w rozdziałach „Tak zwana akumulacja pierwotna” i „Nowoczesna teoria kolonizacji”.

W tym okresie Marks bardzo szeroko rozumie zakres projektu krytyki ekonomii politycznej. W liście do Ferdynanda Lassale’a z 22 lutego 1858 roku⁴³ po raz pierwszy rozpisuje plan całego dzieła na sześć tomów, które mają dotyczyć:

1. kapitału,
2. własności ziemskiej,
3. pracy najemnej,
4. państwa,
5. handlu zagranicznego,
6. rynku światowego.

To, na ile ostateczna struktura wszystkich trzech czy też czterech tomów *Kapitału* pokrywa się z tym najszerszym zachowanym planem całości,

⁴¹ Zob. K. Szadkowski, *Postoperaistyczne lektury Marksowskiego Fragmentu o maszynach w świetle krytyki*, „Praktyka Teoretyczna”, 2013, t. 3(9), s. 63–110.

⁴² K. Marks, *Zarys...*, s. 360–404.

⁴³ K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 29, *op. cit.*, s. 651.

pozostaje do dzisiaj przedmiotem sporów⁴⁴. W Liście do Engelsa z 2 kwietnia 1858 roku Marks pisze, że tom 1 z tych sześciu ma zawierać części o kapitale w ogólności, konkurencji, kredycie oraz kapitale akcyjnym⁴⁵. Widać zatem, że w tym okresie prac tematyka tomu I zostaje zdominowana przez zainteresowania Marksa z lat 50., czyli problematykę finansów i konkurencji między kapitalistami.

Jednocześnie jednak w rękopisach z tego okresu widać już, że Marks opracował zasadniczą logikę przejścia od sfery rynku (w tym rynków finansowych) do sfery produkcji. Według planu, który można znaleźć w „Indeksie do 7 zeszytów”⁴⁶, część o „kapitale w ogólności” miała zawierać rozdział „Przemiana pieniądza w kapitał” oraz „Proces produkcji kapitału” z podpunktami: wymiana kapitału na siłę roboczą, bezwzględna wartość dodatkowa, wartość dodatkowa względna, akumulacja pierwotna, zmiana prawa przywłaszczenia. Po tym miał nastąpić rozdział o cyrkulacji⁴⁷. Jest to już podział pokrywający się w znacznym stopniu z ostatecznym układem I tomu *Kapitału* w jego relacji do tomu II.

Powstały w 1858 roku i wydany w roku 1859 *Przyczynek do teorii ekonomii politycznej* [Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft] stanowi systematyczne omówienie relacji między towarem i pieniądzem w porządku, który Marks pozostawi zasadniczo niezmiennym. Później, we wprowadzeniu do pierwszego wydania I tomu, Marks zaznaczy, że zawartość *Przyczynku* została w całości streszczona w pierwszym dziale *Kapitału*⁴⁸. Ta deklaracja Marksa ma istotne znaczenie dla prześledzenia drogi od *Zarysu* do *Kapitału* – o ile bowiem *Zarys* otwiera metodologiczne wprowadzenie analizujące ogólną relację między produkcją, konsumpcją i wymianą, o tyle *Przyczynek* stanowi pierwszy moment, w którym Marks świadomie wybiera punkt początkowy porządku prezentacji w przeciwieństwie do porządku badania. Tym początkiem jest i pozostanie – zgodnie z metodologiczną zasadą abstrakcji określonej (czyli wychodzenia od konkretnego zjawiska, które zawiera w sobie już całą abstrakcję kapitalistycznych stosunków społecznych) – towar oraz pieniądz.

Tekst *Przyczynku* zachował się w dwóch wersjach. Oprócz wersji opublikowanej w berlińskim wydawnictwie⁴⁹ zachował się jeszcze „Fragment

⁴⁴ Zob. poniżej dyskusję na temat tomu o pracy najmniej.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 370.

⁴⁶ MEGA² II/2, *Ökonomische Manuskripte und Schriften 1858–1861* (Zur Kritik der politischen Ökonomie u. a.), Berlin 1980, s. 3–14.

⁴⁷ R. Hecker, *Przedmowa...*, s. XXX.

⁴⁸ K. Marks, *Kapitał...*, s. 5.

⁴⁹ *Idem*, *Przyczynek...*

pierwotnego tekstu *Przyczynku do krytyki ekonomii politycznej*” z 1858 roku, w języku polskim wydany w jednym tomie razem z *Zarysem*⁵⁰.

Przyczynku do krytyki ekonomii politycznej 1861–1863
i rękopisy ekonomiczne 1863–1865

W okresie między sierpniem 1861 roku i lipcem 1863 roku powstaje rękopis zatytułowany również *Zur Kritik der politischen Ökonomie* [*Przyczynku do krytyki ekonomii politycznej*], obejmujący 23 zeszyty (prawie 1500 stron rękopisu), pierwotnie planowany jako kontynuacja opublikowanego wcześniej *Przyczynku do krytyki ekonomii politycznej*. Rękopis ten, określane w literaturze jako „drugi projekt *Kapitału*”, został wydany w serii MEGA² w sześciu częściach⁵¹. Tutaj po raz pierwszy pojawiają się całościowe opracowania tak istotnych pojęć dla projektu Marksa, jak przeciętny zysk, cena produkcji, renta gruntowa i czynsz oraz ważne elementy teorii reprodukcji i kryzysu. W tym rękopisie Marks zaczął też używać terminu „siła robocza” [*Arbeitskraft*] jako synonimu pojawiającego się w *Zarysie* terminu *Arbeitsvermögen*⁵². Ale przede wszystkim to tutaj zostaje rozwinięta i dopracowana teoria wartości dodatkowej. O ile w *Zarysie* Marks rozpoznał problem, ale nie opracował go w systematyczny sposób, to już w rękopisach z lat 1861–1863 pojawia się systematyczne rozróżnienie na wytwarzanie bezwzględnej⁵³ i względnej⁵⁴ wartości dodatkowej. Ogólnie struktura tekstu przypomina już strukturę I tomu *Kapitału*. Zeszyty XIX oraz XX stanowią podstawę późniejszego opracowania problemu maszyny i wielkiego przemysłu (13 rozdział I tomu). Zeszyty XXI–XXIII poświęcone są tematyce II tomu, zaś zeszyty XVI oraz XVII – III tomu. To właśnie na podstawie fragmentów tego

⁵⁰ *Idem, Zarys...*, s. 839–909.

⁵¹ Jako 6 części tomu II.3 (II/3.1–3.6), *Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861–1863)*, Berlin 1976–1982.

⁵² Pierwszym opublikowanym tekstem Marksa, w którym użył on terminu „siła robocza” [*Arbeitskraft*] był zapis referatu *Placa, cena, zysk* wygłoszonego przez Marksa na dwóch posiedzeniach Rady Centralnej Międzynarodowego Stowarzyszenia Robotników, 20 i 27 czerwca 1865 r., K. Marks, *Placa, cena, zysk*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. 16, Warszawa 1968, s. 111–167. W polskich przekładach *Kapitału* termin *Arbeitskraft* przekłada się tak samo jak wcześniejszy termin *Arbeitsvermögen*, czyli jako „siła robocza”. W moim przekładzie *Rezultatów bezpośredniego procesu produkcji* zaproponowałem tłumaczenie tego drugiego jako „potencjału pracy” (zob. M. Ratajczak, *Posłowie tłumacza*, [w:] K. Marks, *Kapitał 1.1...*, s. 145–165), co spotkało się jednak z krytyką znawców dorobku Marksa (Z.M. Kowalewski, „Rezultaty” *Marksa nareszcie po polsku*, „Le Monde Diplomatique edycja polska” 2013, t. 8, s. 37–40).

⁵³ MEGA² II/3.1, *op. cit.*, s. 149–211.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 211–228, MEGA² II/3.6, *op. cit.*, s. 1895–2207.

rękopisu (dokładnie zeszytów VI–XV oraz XVIII) Karl Kautsky opracował później IV tom *Kapitału*, czyli *Teorie wartości dodatkowej*. Rękopis z lat 1861–1863 dotyka zagadnień wszystkich czterech tomów *Kapitału*, a zamyka go rozdział „Kapitał i zysk” (czyli problematyka tomu III). Bardzo istotne dla przesłedzenia rozwoju teoretycznego Marksa są też powstały w tym okresie analizy, które ostatecznie zostaną przez Marksa podsumowane w 7 dziale I tomu *Kapitału*⁵⁵.

Następnie między sierpniem 1863 roku i grudniem roku 1865 Marks przygotowuje projekt wszystkich trzech tomów *Kapitału*, odcinając się ostatecznie od swojego pierwotnego planu 6 tomów zarysowanego w liście do Lassale’a⁵⁶ i opracowuje podział na trzy teoretyczne tomy (potem doda jeszcze tom czwarty – materiał historyczny). Nie zachował się powstały w tym okresie rękopis tomu I, ale możemy założyć, że w swojej ogólnej konstrukcji nie odbiegał on od powstałego już wcześniej planu przewidującego dziewięć rozdziałów, z których pierwsze sześć pokrywa się z treścią ostatecznie opublikowanego I tomu. Rozdział wprowadzający miał dotyczyć towaru i pieniądza i zasadniczo kontynuować *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*. Cały plan tomu I miał wyglądać następująco:

1. Towar i pieniądz;
2. Przekształcenie się pieniądza w kapitał;
3. Bezwzględna wartość dodatkowa;
4. Wartość dodatkowa względna;
5. Kombinacja wartości dodatkowej bezwzględnej i względnej;
6. Przekształcenie się wartości dodatkowej na powrót w kapitał wraz z akumulacją pierwotną oraz teorią kolonizacji;
7. Rezultaty procesu produkcji;
8. Teorie wartości dodatkowej;
9. Teorie pracy produkcyjnej i nieprodukcyjnej⁵⁷.

Ten plan dla I tomu jest niezwykle istotny. Pokazuje on, że na etapie podziału całości problematyki na trzy teoretyczne tomy Marks planował znacznie obszerniejszy zakres problemowy tomu I poświęconego „procesowi wytwarzania kapitału”. Chodzi tu przede wszystkim o tematykę rozdziałów 7, 8 i 9. Część zagadnień, która miała być poruszana w tych rozdziałach, znalazła się ostatecznie w *Teoriach wartości dodatkowej*. Obejmuje ona nie tylko samą historyczną analizę różnych teorii zysku, czyli według Marksa zmistyfikowanych, „niekrytycznych” teorii wartości dodatkowej, ale także

⁵⁵ Zob. dokładne omówienie w MEGA² II/5, *op. cit.*, s. 41*–45*.

⁵⁶ K. Marks, *Teorie wartości dodatkowej*, t. 1, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 26.1, Warszawa 1979, s. 479–481, R. Hecker, *Przedmowa...*, s. XXXI.

⁵⁷ MEGA² II/3.5, *op. cit.*, s. 1861–1862.

krytykę teorii pracy produkcyjnej i nieprodukcyjnej⁵⁸. Powstaje zatem pytanie: czy Marks ostatecznie nie włączył tych rozdziałów do I tomu, ponieważ ich problematyka przynależała do innego poziomu analizy? Czy dlatego, że objętość I tomu zanadto się rozrosła, a zebrany materiał historyczny nie dał się zamknąć w objętości jednego działu? Niezależnie od tego, jaki był powód ograniczenia zakresu I tomu, należy zauważyć, że zgodnie z planem z rękopisów 1863–1865 analizy teorii wartości dodatkowej oraz pracy produkcyjnej i nieprodukcyjnej miały przynależeć do najbardziej ogólnego i abstrakcyjnego I tomu. Są zatem istotne podstawy, by „materiał historyczny” zgromadzony w IV tomie *Kapitału* traktować nie tylko jako badania historyczne, ale również jako istotne uzupełnienie krytycznej analizy procesu wytwarzania kapitału.

W pierwszej połowie 1865 roku Marks przygotowuje także pierwsze wersje rękopisu II oraz III tomu *Kapitału*, jednak nie uznaje ich za gotowe do druku. Zachowane rękopisy z lat 1863–1865 dotyczą przede wszystkim tematyki tomu II i III. Marks kontynuował prace nad tymi zagadnieniami aż do roku 1868. Wszystkie rękopisy z lat 1863–1868 zostały wydane w serii MEGA² jako *Rękopisy ekonomiczne 1863–1868*⁵⁹.

Nieopublikowany szósty rozdział i przejście od I do II tomu

Jeśli chodzi o prace nad I tomem, to wreszcie w okresie między listopadem 1865 roku i styczniem roku 1866 Marks zasiada do spisywania jego ostatecznej wersji. Dokładny opis tego procesu jest trudny do zrekonstruowania⁶⁰, a rękopis powstały w tym czasie się nie zachował. Z całego okresu pracy Marksa nad przejściem od brudnopisu do czystopisu I tomu, czyli od roku 1865 aż do 1867, zachowały się tylko wybrane fragmenty oraz ostatni, szósty rozdział, zatytułowany *Rezultaty bezpośredniego procesu produkcji*. Fragment ten funkcjonuje w literaturze albo pod tym właśnie tytułem, albo jako „szósty rozdział *Kapitału*” czy też „niewydany szósty rozdział”. Wiemy zatem, że wersja, która powstała w tym okresie, miała zawierać sześć rozdziałów, z których pierwsze pięć pokrywa się z ostateczną wersją I tomu. Rozdziały te to:

⁵⁸ K. Marks, *Teorie wartości dodatkowej*, t. 1, *op. cit.*, s. 145–340.

⁵⁹ W podzielonym na 3 części tomie II/4. MEGA², II/4.1. *Ökonomische Manuskripte 1863–1867. Teil 1 (Manuskripte 1864/65 zum 1. und 2. Buch des „Kapital“, Vortrag „Value, price and profit“)*, Berlin 1988; MEGA², II/4.2. *Ökonomische Manuskripte 1863–1867. Teil 2 (Manuskript 1863/65 zum 3. Buch des „Kapital“)*, Berlin 1993; II/4.3. *Ökonomische Manuskripte 1863–1868. Teil 3 (Manuskripte 1867/68 zum 2. und 3. Buch des „Kapital“)*, Berlin 2012.

⁶⁰ R. Hecker, *Przedmowa...*, s. XXXII.

1. Przemiana pieniądza w kapitał;
  2. Produkcja bezwzględnej wartości dodatkowej;
  3. Produkcja wartości dodatkowej względnej;
  4. Dalsze badania nad produkcją wartości dodatkowej bezwzględnej i względnej;
  5. Proces akumulacji kapitału (tytuły według pierwszego wydania I tomu⁶¹);
- oraz
6. Rezultaty bezpośredniego procesu produkcji⁶².

Złożona przez Marksa w wydawnictwie wersja I tomu *Kapitału* kończy się działem poświęconym procesowi akumulacji kapitału, a ostatnim, 25 rozdziałem jest „Nowoczesna teoria kolonizacji”. Nie wiemy, dlaczego „szósty rozdział” nie został dołączony do ostatecznej wersji I tomu. Jednym z powodów może być to, że Marks do samego końca zmieniał relację między I i II tomem *Kapitału*. Jeszcze jesienią 1866, mimo stworzonego wcześniej planu podziału całości na trzy teoretyczne tomy, planował, by pierwszy tom obejmował tematykę zarówno produkcji, jak i cyrkulacji kapitału⁶³. Najpóźniej na początku roku 1867 podjął decyzję, że księga o cyrkulacji kapitału nie zostanie uwzględniona w I tomie⁶⁴. A ponieważ *Rezultaty* stanowią przejście od procesu produkcji kapitału do procesu cyrkulacji kapitału, jest prawdopodobne, że mogły wypaść na tym etapie prac i w momencie podjęcia decyzji o rozdzieleniu tomu o produkcji kapitału i tomu o cyrkulacji kapitału.

Wiemy tyle, że pierwsze wydanie I tomu *Kapitału* kończą zdania, których nie ma już w drugim wydaniu z roku 1872:

Bezpośrednim rezultatem kapitalistycznej produkcji jest *towar*, aczkolwiek towar brzemienny wartością dodatkową. Wróciliśmy zatem do naszego punktu wyjścia, do towaru, a wraz z nim do sfery cyrkulacji. W następnej księdze mamy jednak do rozpatrzenia już nie prostą cyrkulację towarów, lecz proces cyrkulacji kapitału⁶⁵.

Wiemy też, że przejście od księgi I do księgi II było nieustannie dla Marksa problemem⁶⁶. Nad przejściem od cyrkulacji prostej do cyrkulacji kapitału Marks pracował nieustannie między 1861 a 1867 rokiem, po tym, jak do te-

⁶¹ MEGA² II/5, *op. cit.*

⁶² MEGA² II/4.1, *op. cit.*, s. 3–130.

⁶³ K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 31, *op. cit.*, s. 643.

⁶⁴ MEGA² II/5, *op. cit.*, s. 671.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 619.

⁶⁶ R. Hecker, *Przedmowa...*, s. XXXIV.

matu zaczął podchodzić inaczej niż w *Zarysie*⁶⁷. W rękopisie z lat 1863–1865 Marks zaznaczał, że pojedyncze elementy z tego, co później się stało szóstym rozdziałem, powinny zostać powtórzone i stanowić przejście do analiz cyrkulacji kapitału. Także w zachowanych rękopisach do II tomu (sprzed redakcji Engelsa) widać wyraźnie, że Marks zmagał się z opracowaniem wstępu do kwestii cyrkulacji kapitału⁶⁸.

Istotna w tym kontekście staje się problematyka samego szóstego rozdziału. Jego zachowana wersja obejmuje tematykę rozdziałów 7 i 9 I tomu z drugiego projektu *Kapitału*, czyli rękopisów z lat 1861–1863 (zob. wyżej), a więc „rezultaty bezpośredniego procesu produkcji” oraz teorie pracy produkcyjnej i nieprodukcyjnej (choć te ostatnie są omówione bardzo krótko i tylko teoretycznie, bez analizy materiału historycznego). Jest to o tyle istotne, że możemy dzięki temu lepiej zrozumieć, w jaki sposób Marks próbował zbudować konceptualne przejście od poziomu analizy tomu I (proces wytwarzania kapitału, „to, co ogólne”) do poziomu analizy tomu II (proces cyrkulacji kapitału, jeden z elementów „tego, co szczególne”). W zachowanym rękopisie rozdział szósty podzielony jest na 3 części. Pierwsza jest techniczną analizą towaru, która jednak „formalnie” różni się od analizy z pierwszego działu tomu I:

Pierwotnie pojmowaliśmy pojedynczy towar samodzielnie, jako rezultat i bezpośredni produkt określonego kwantum pracy. Teraz, gdy jest on rezultatem kapitału, rzecz zmienia się formalnie⁶⁹.

Różnica ta polega na tym, że Marksa nie interesuje już tylko dedukcja formy wartości, lecz ilościowe określenie wartości w danej jednostce towaru. W tym sensie wychodzi poza cyrkulację prostą w stronę cyrkulacji kapitału, analizuje bowiem, jak wyłożony wcześniej kapitał ucieleśnia się w określonej ilości wartości (zawierającej także określoną ilość wartości dodatkowej i określony ilościowo stosunek pracy niezbędnej do pracy dodatkowej) zmaterializowanej w określonej ilości towarów. Pozwala to mu na podjęcie w szóstym rozdziale problemu realizacji wartości i relacji ceny do wartości, która to problematyka nie będzie ostatecznie stanowiła kwestii poruszanej w tomie I (a ostatecznie stanie się jednym z głównych problemów Marksowskiej krytyki ekonomii politycznej)⁷⁰.

⁶⁷ Por. MEGA² II/1.1, *op. cit.*, oraz MEGA² II/3.1, *op. cit.*, zob. MEGA² II/5, *op. cit.*, s. 27*.

⁶⁸ MEGA² II/1.1, *op. cit.*, s. 549.

⁶⁹ K. Marks, *Kapitał* 1.1..., s. 31.

⁷⁰ Por. M. Ratajczak, *Znaczenie Rezultatów bezpośredniego procesu produkcji dla współczesnej lektury Marksa*, „Hybris”, 2014, t. 25, s. 174–195.

Od analizy wartości towaru już nie w cyrkulacji prostej, lecz jako rezultatu kapitalistycznej produkcji, Marks przechodzi do „produkcji kapitalistycznej jako wytwarzania wartości dodatkowej”. Jest to najważniejsza część szóstego rozdziału. Po pierwsze, zawiera szczegółową analizę formalnej i realnej subsumcji pracy [*Subsumtion*] pod kapitał⁷¹, która to problematyka pokrywa się z wieloma rozdziałami I tomu poświęconymi bezwzględnej i względnej wartości dodatkowej. Jednakże w samym I tomie zagadnienie subsumcji pracy nie jest przedstawione za pomocą różnicy między formalnym – a więc opartym tylko na relacji pieniężnej – i realnym – a więc opartym na organizacyjnych i technologicznych zmianach w samym procesie produkcji – podporządkowaniu pracy pod kapitał⁷². Można wysnuć z tego przypuszczenie, że przejście od cyrkulacji prostej (początek I tomu) do cyrkulacji kapitału (tom II) wymagało według Marksa pokazania jeszcze, jak rezultaty produkcji (towary) należy pojmować jako rezultaty wytwarzania kapitału, i jak proces pracy i produkcji zostaje przekształcony, czyli „realnie subsumowany”, zgodnie z ostatecznym celem kapitalistycznego sposobu produkcji, którym jest wytwarzanie kapitału. Dlatego też trzecia i ostatnia, krótka część szóstego rozdziału kończy się stwierdzeniem, że właściwym rezultatem kapitalistycznego sposobu produkcji jest kapitał jako relacja społeczna⁷³. Przeszliśmy zatem od wytwarzania wartości dodatkowej do wytwarzania kapitału, możemy zatem przejść od cyrkulacji prostej (towarów i pieniądza) do cyrkulacji kapitału.

Warto jeszcze zauważyć, że w szóstym rozdziale znajduje się ustęp poświęcony różnicy między pracą produkcyjną i nieprodukcyjną⁷⁴, który zasadniczo powtarza najważniejsze teoretyczne tezy zrekonstruowanych przez Kautskiego analiz Marksa na temat pracy produkcyjnej i nieprodukcyjnej

⁷¹ K. Marks, *Kapitał 1.1...*, s. 88–111. Ważne analizy pojęcia subsumcji znajdziemy także w rękopisach ekonomicznych z lat 1861–1863. Fragmenty poświęcone „prześciowym formom subsumcji pracy pod kapitał” zostały opublikowane w języku polskim: K. Marks, *Formalna i realna subsumcja...*, zob. także B. Echeverría, *Wprowadzenie do tłumaczenia fragmentu Rękopisów ekonomicznych z lat 1861–1863 o pojęciach subsumcji*, „Praktyka Teoretyczna”, 2015, 2(16), s. 116–118 oraz T. Płomiński, *Przedmowa tłumacza*, „Praktyka Teoretyczna”, 2015, t. 2(16), s. 119–124.

⁷² Krystian Szadkowski postawił ciekawą hipotezę, że analiza subsumcji pracy przynależy do porządku badania, a nie porządku prezentacji, i dlatego ostatecznie nie została uwzględniona w I tomie *Kapitału* w tej postaci, w jakiej występuje jeszcze we wcześniejszych rękopisach. Teza ta wymaga szerszej argumentacji, niemniej wydaje się intuicyjnie słuszna. K. Szadkowski, *Uniwersytet jako dobro wspólne. Podstawy krytycznych badań nad szkolnictwem wyższym*, Warszawa 2015, s. 181.

⁷³ K. Marks, *Kapitał 1.1...*, s. 138–144.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 111–125.

z *Teorii wartości dodatkowej*⁷⁵. Jest to o tyle ciekawe, że problematyka pracy produkcyjnej i nieprodukcyjnej zostanie potem podjęta przez Marksa również w II tomie *Kapitału*. Pytanie, czy o różnicy między pracą produkcyjną i nieprodukcyjną powinniśmy rozmawiać na poziomie tomu I czy tomu II, można przeformułować na pytanie bardziej teoretyczne, mianowicie: czy kwestia produktywności pracy zależy od jej usytuowania w sferze produkcji lub cyrkulacji kapitału, jak twierdzi Marks w II tomie, czy od jej subsumcji pod konieczność wytwarzania wartości, co jest zasadniczo tezą szóstego rozdziału⁷⁶.

Tom o pracy najemnej

Przy ostatecznym opracowywaniu rękopisu zaczętego na początku 1866 Marks korzystał przede wszystkim z opublikowanego już tekstu *Przyczynku do krytyki ekonomii politycznej* do opracowania pierwszego działu („Towar i pieniądz”) oraz z zeszytów I–V i XIX–XXIII rękopisów z lat 1861–1863. Spisywanie rękopisu I tomu było jednocześnie redakcją materiałów, które ostatecznie miały się złożyć na wszystkie trzy teoretyczne tomy *Kapitału*. Marks uważał bowiem, że nie może przygotować do druku I tomu *Kapitału* bez rozwiązania problemów zysku, czynszu i renty, a więc bez przygotowania przynajmniej projektów II i III tomu. Chodziło o to, by pokazać, że burżuazyjni ekonomiści nie byli w stanie pojęciowo ująć wartości dodatkowej jako takiej, ale od razu przechodzili do analiz zysku, renty i czynszu⁷⁷. Sposób pracy Marksa powinien być też istotną wskazówką interpretacyjną – w przypadku Marksowskiej teorii wartości dodatkowej należy w sposób szczególny brać pod uwagę dialektyczną relację między „ogólnym” tomem I i „szczególnymi” tomami II i III. Jak ujmuje to jeden z najbardziej uznanych współczesnych znawców myśli Marksa, Michael Heinrich:

ponieważ Marks prezentuje przedmiot swoich badań na różnych poziomach abstrakcji, które wzajemnie się zakładają i uzupełniają, teorię wartości i wartości dodatkowej omawiane w I tomie można w pełni zrozumieć dopiero pod koniec III tomu⁷⁸.

⁷⁵ *Idem, Teorie wartości...*, s. 145–340.

⁷⁶ W kwestii sporu o pojęcie pracy produkcyjnej i nieprodukcyjnej zob. ważny tekst Davida Harviego, z którego tezą – że o produktywności pracy decyduje jej podporządkowanie formie wartości – zasadniczo się zgadzam: D. Harvie, *All Labour Produces Value For Capital And We All Struggle Against Value*, „The Commoner”, 2005, t. 10, s. 132–171.

⁷⁷ MEGA² II/3.2, *op. cit.*, s. 333.

⁷⁸ M. Heinrich, *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*, przeł. A. Locascio, New York 2012, s. 9.

Otwarte pozostaje wciąż pytanie, do jakiego stopnia zakres problemowy projektu Marksa z okresu pracy nad wszystkimi trzema tomami (a w zasadzie wszystkimi czterema tomami) *Kapitału* pokrywa się z najszerszym zakreślonym przez niego zakresem problemowym krytyki ekonomii politycznej z listu do Lassale'a z 1858 roku (zob. wyżej). Największe kontrowersje wzbudza pytanie o to, czy tematyka trzeciego tomu według planu z 1858 roku, a więc „praca najemna”, została ostatecznie uwzględniona w *Kapitale*. Spór w tym zakresie istniał między tak uznanymi badaczami myśli Marksa jak Roman Rosdolsky z jednej strony i Maximilien Rubel z drugiej. Rosdolsky uważał, że pierwotny plan sześciu tomów został ostatecznie uwzględniony w ostatecznym podziale na trzy tomy, a problematyka tomów o własności ziemskiej i pracy najemnej została uwzględniona w tomach I i III⁷⁹. Rubel zaś, przeciwnie, twierdził, że ostateczna praca nad *Kapitałem* znacząco odbiegła od wcześniejszego projektu sześciu tomów i że kontynuatorzy Marksa muszą podjąć problemy tych tomów tam, „gdzie Marks był zmuszony je porzucić”⁸⁰.

Michael Lebowitz, podążając za intuicją Rubla, postawił i rozwinął tezę, że w ostatecznym projekcie *Kapitału* nie została uwzględniona problematyka tomu o pracy najemnej. Nie oznacza to jednak, że Marks nie zostawił w swoim projekcie miejsca na „ekonomię polityczną klasy pracującej”, jak brzmi podtytuł wpływowej książki Lebowitza⁸¹. Kluczową kwestią jest metodologiczny status założenia o stałym poziomie realnych płac: analizując cenę siły roboczej, Marks czynił w *Kapitale* założenie, że ceny środków konsumpcji robotników są stałe, a tym samym cena siły roboczej (wysokość płac) jest stała. Lebowitz podkreśla, że jest to jedynie metodologiczne założenie, potrzebne na pewnym określonym poziomie analizy⁸², w rzeczywistości bowiem Marks zawsze twierdził, iż potrzeby robotników są kulturowo uwarunkowane i zmienne w czasie, kapitalizm bowiem prowadzi do ciągłego rozwoju potrzeb⁸³. W *Zarysie* pisał:

W samym akcie reprodukcji [...] zmieniają się sami wytwórcy, wydobywając z siebie nowe cechy, sami rozwijając się przez produkcję,

⁷⁹ R. Rosdolsky, *The Making of Marx's 'Capital'*, przeł. P. Burgess, London 1977, s. 11.

⁸⁰ *Rubel on Karl Marx: Five Essays*, red. J. O'Malley, K. Algozin, Cambridge 1981, s. 218–219.

⁸¹ M. Lebowitz, *Beyond Capital: Marx's Political Economy of the Working Class*, Second Edition, New York 2003.

⁸² *Ibidem*, s. 31.

⁸³ Warto tu odesłać ponownie do prac Davida Harveya, zob. D. Harvey, *Historia przeciw teorii...*, art. cit.

przeobrażając się, tworząc nowe siły i nowe wyobrażenia, nowe sposoby komunikowania się, nowe potrzeby i nowy język⁸⁴.

Lebowitz poświęca dużo uwagi ciągłej zdolności kapitalizmu do znoszenia jakichkolwiek granic, które stoją przed jego dalszym rozwojem, w tym granic stylów życia i ograniczeń potrzeb, zwłaszcza tych pochodzących jeszcze z przedkapitalistycznych form społecznych⁸⁵. Oznacza to jednak, że w dynamice rozwoju kapitalistycznego ceny środków zaspokajających potrzeby robotników nie są stałe; podobnie też stałe nie są płace realne. Zasadniczy antagonizm w kapitalizmie bierze się z tego, że – jak głosi zdanie otwierające I tom *Kapitału* – kapitalistyczne bogactwo przejawia się w postaci towarów, które można kupić za pomocą pieniędzy; bogactwem dla robotników jest jednak wielość ich własnych potrzeb, rozwój tychże i wzrost bogactwa indywidualnego i kolektywnego życia⁸⁶; stąd też podstawową formą konfliktu jest walka o wysokość płac (lub też o dostęp do pewnych środków konsumpcji w formie nieutowarowionej).

Problematyka tomu o pracy najemnej, czy też „ekonomii politycznej klasy robotniczej” w ujęciu Lebowitza, okazuje się brakującym w *Kapitale* elementem dialektycznego „sylogizmu” z metodologicznego wprowadzenia do *Zarysu krytyki ekonomii politycznej* – analizą tego, co „jednostkowe”, czyli konsumpcji. Pojawiająca się wielokrotnie na stronach *Kapitału* (zwłaszcza I tomu) konsumpcja robotników jest tam tylko zmienną w ogólnych równaniach wytwarzania wartości dodatkowej. Jej właściwa rola w krytyce ekonomii politycznej objawia się wtedy, gdy od zmiennej w reprodukcji kapitału przejdziemy do niezależności walki o dobre, pełne i bogate życie w kapitalizmie bez oglądania się na to, czy kapitał nam na to pozwoli, czy nie⁸⁷.

⁸⁴ K. Marks, *Zarys...*, s. 387.

⁸⁵ M. Lebowitz, *Beyond...*, s. 38.

⁸⁶ J. Holloway, *Przeczytajmy „Kapitał” – pierwsze zdanie. Albo „Kapitał” zaczyna się od bogactwa, a nie towaru*, przeł. J. Krzeski, A. Piekarska, „Praktyka Teoretyczna”, 2017, t. 3(25), s. 22–45.

⁸⁷ Jest to jedno ze sformułowań idei „politycznego czytania *Kapitału*”, które w świadomej i systematycznej wersji zostało zapoczątkowane przez włoskiego marksistę Mario Trontiego wraz z jego „kopernikańskim zwrocie w marksizmie” ogłoszonym w 1964 roku (M. Tronti, *Lenin w Anglii*, przeł. M. Ratajczak, „Praktyka Teoretyczna”, 2016, t. 2(20), s. 183–193, zob. H. Cleaver, *Polityczne czytanie Kapitału*, przeł. I. Czyż, Poznań 2011). Chodzi zasadniczo o pokazanie, jak jeden z elementów dialektycznej relacji posiada w niej autonomię i niezależność; polityczna lektura *Kapitału* nie ogranicza się zatem do odkrywania dialektycznych praw rozwoju kapitalizmu, ale pokazuje też możliwość politycznego działania klasy robotniczej niezależnego od ruchu samego kapitału.

Różnice między pierwszym i drugim wydaniem I tomu

Oprócz kolejnych projektów całości *Kapitału*, Marks przygotował też kolejne wydania I tomu. Drugie wydanie I tomu zostało przygotowane w roku 1872 i znacząco różniło się od wydania pierwszego – inaczej był ułożony spis treści, zmienione zostało zakończenie (zob. wyżej na temat szóstego rozdziału), a rozdział o towarze i pieniądzu został gruntownie przebudowany (pierwotnie nie występował w nim podział na podrozdziały, brakowało też pojęcia „fetyzizmu towarowego”). Dalsze poprawki Marks wprowadził do wydawanego w latach 1873–1875 przekładu francuskiego. Kolejne wydania, trzecie i czwarte, przygotował już w 1883 i 1890 roku Engels, wprowadzając, według własnych słów, poprawki przygotowane wcześniej przez Marksa⁸⁸ oraz tłumacząc fragmenty wydania francuskiego⁸⁹.

Każde kolejne wydanie I tomu *Kapitału* oznaczało mniej lub bardziej istotne zmiany w treści całości. Z tego też względu w serii MEGA² wydano wszystkie cztery niemieckie wydania⁹⁰, wydanie francuskie⁹¹ oraz przejrane przez Engelsa wydanie angielskie z 1887 roku⁹². Najistotniejsza zmiana zaszła jednak między pierwszym i drugim wydaniem niemieckim. Zgodnie z posłowiem do drugiego wydania Marks wprowadził znaczące zmiany do fragmentów dotyczących dedukcji pojęcia wartości z wartości wymiennej oraz analizujących relację między substancją wartości i określeniem jej wielkości przez społecznie niezbędny czas pracy. Powstał zmieniony rozdział „Towar”, którego część 3, poświęcona pojęciu formy wartości, została napisana od nowa. Zmiany Marks wprowadził także do fragmentu poświęconego fetyzizmowi towarowemu (w pierwszym wydaniu była mowa o „mystyfikacji towaru”), oraz do rozdziałów o pieniądzu („Miernik wartości”) i o stopie wartości dodatkowej (Rozdział 7)⁹³. To także w tym wydaniu Marks dokonał szczegółowego podziału na 7 działów oraz 25 rozdziałów. Marks sam sporządził rękopis „Uzupełnienia i zmiany”, po raz pierwszy opublikowany w serii MEGA²⁹⁴, w którym szczegółowo wypunktował zmiany w tekście.

⁸⁸ K. Marks, *Kapitał...*, s. 23, 30.

⁸⁹ MEGA² II/7, *Le Capital, Paris 1872–1875*, Berlin 1989, s. 12*.

⁹⁰ Są to tomy MEGA² II/5, *op. cit.*; MEGA² II/6, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band, Hamburg 1872*, Berlin 1987; MEGA² II/8, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band, Hamburg 1883*, Berlin 1989; MEGA² II/10, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band, Hamburg 1890*, Berlin 1991.

⁹¹ MEGA² II/7, *op. cit.*

⁹² MEGA² II/9, *Capital. A Critical Analysis of Capitalist Production, London 1887*, Berlin 1990.

⁹³ K. Marks, *Kapitał...*, s. 10.

⁹⁴ MEGA² II/6, *op. cit.*, s. 1–54.

Różnice między tymi dwoma wydaniem można po części wytłumaczyć biograficznie – były one spowodowane najprawdopodobniej problemami zdrowotnymi Marksa przy kończeniu rękopisu I tomu w 1867 roku⁹⁵. Innym powodem było też widoczne co najmniej od wydania *Przyczynku do krytyki ekonomii politycznej* dążenie Marksa do uczynienia prezentacji wyników jego pracy jak najbardziej zrozumiałymi dla jak najszerszej publiczności⁹⁶. Niezależnie od powodów, Marks już w momencie złożenia rękopisu pierwszego wydania w wydawnictwie był niezadowolony z wielu elementów tekstu, zwłaszcza ze sposobu prezentacji pojęcia wartości. Najlepiej pokazuje to fakt, że w pierwszym wydaniu I tomu do tekstu całości dołączył dodatek „Wertform” [„Forma wartości”], który miał uzupełniać Rozdział 1. Fragment ten został dodany na końcu książki, ponieważ Marks sporządził go na etapie zaawansowanej korekty tekstu⁹⁷. W drugim wydaniu to właśnie części otwierającego całe dzieło, a więc analizy towaru, wartości i pieniądza, zostały poddane największym zmianom – i to te zmiany przykuły uwagę dwóch uczniów Theodore’a W. Adorna i Maxa Horkheimera, Helmuta Reichelta oraz Hansa-Georga Backhaus, którzy od lat 60. rozwijali sposób czytania teorii wartości i pojęcia kapitału znany teraz szerzej jako *Neue Marx-Lektüre* [Nowe odczytanie Marksa]. Jednym z bardziej znanych reprezentantów tej szkoły interpretacji jest przywoływany już wcześniej Heinrich, który wskazuje właśnie na rękopis „Uzupełnienia i zmiany” jako źródło inspiracji dla rozumienia wartości nie jako obiektywnej materializacji pracy, swego rodzaju substancji tworzącej rzeczywistą cechę pojedynczego towaru, lecz jako pewnej obiektywności urzeczywistniającej się dopiero w akcie wymiany (czyli za pośrednictwem rynku). W rękopisie tym Marks podkreśla, że gdy wymieniamy płaszcz na płótno, to oba te towary są „redukowane do uprzedmiotowienia ludzkiej pracy per se”, ale

żadne z nich nie jest w sobie i dla siebie przedmiotowością wartości [*Wertgegenständlichkeit*], są nią tylko w takim zakresie, w jakim ta przedmiotowość jest czymś dla nich w spólnym. Poza ich wzajemną relacją – relacją, w której są ze sobą zrównywane – ani płaszcz, ani płótno nie mają obiektywnej wartości czy uprzedmiotowionych skrzepów ludzkiej pracy *per se*⁹⁸.

⁹⁵ F. Wheen, *Karol Marks*, *op. cit.*, s. 337–338.

⁹⁶ MEGA² II/6, *op. cit.*, s. 17*.

⁹⁷ MEGA² II/5, *op. cit.*, s. 21*.

⁹⁸ MEGA² II/6, *op. cit.*, s. 30.

W efekcie wytwór ludzkiej pracy, rozważany w odosobnieniu, nie jest wartością, ani też nie jest towarem. Staje się on wartością w jedności z innym wytworem pracy⁹⁹.

Jak podkreśla Heinrich, te i inne zmiany, które Marks wprowadzał do prezentacji pojęcia wartości i formy wartości między pierwszym i drugim wydaniem I tomu, pokazują, że Marksowska teoria wartości jest w rzeczywistości monetarną teorią wartości¹⁰⁰. Oznacza to, że pieniądza nie należy rozumieć jako samego tylko znaku wskazującego na istniejącą niezależnie od niego wartość, lecz że forma wartości, której wyrazem jest pieniądź, istnieje jedynie jako rzeczywistość kapitalistycznej wymiany towarów zapośredniczonej w pieniądzu. Innymi słowy, wartość jako taka jest funkcją pieniądza w kapitalistycznej gospodarce i nie istnieje poza wymianą towarów na pieniądź i pieniądza na towary.

Publikacje autorów związanych z *Neue Marx-Lektüre* nie ograniczają się oczywiście wyłącznie do tej tezy. Niemniej już pobieżna prezentacja efektów ich intensywnych i skrupulatnych badań uzasadnia uznanie nawet I tomu *Kapitału* za dzieło w pewnym stopniu otwarte i niepełne, którego interpretacja powinna być zapośredniczona w dokumentach prezentujących jego własną genezę, a tym samym genezę metody Marksa. Decyzja, by porządek prezentacji rozpocząć od tego, jak bogactwo przejawia się w kapitalizmie (a nie czym „po prostu” jest, czym jest bogactwo jako takie), a więc od towaru i pieniądza, miała istotne konsekwencje dla tego, jaką postać przyjęła ostatecznie Marksowska krytyka ekonomii politycznej. Jedynym dozwolonym poziomem analizy były dla Marksa „realne abstrakcje” kapitalistycznego społeczeństwa, czyli formy istnienia (czy też przejawiania się) ekonomicznej wartości. Marks nie stworzył teorii ekonomii politycznej, czyli nie dążył do zwykłego przedstawienia, czym jest ekonomia i jakie są ekonomiczne prawa, ale opracował krytykę ekonomii politycznej, której jedynym punktem wyjścia mógł być historycznie określony sposób produkcji – kapitalizm. Oznaczało to jednak, że musiał opracować krytyczną prezentację ruchu kapitału, a więc jednocześnie opisać rzeczywiste przejawy tego ruchu (cyrkulacja prosta i cyrkulacja kapitału) i stojące za nimi mechanizmy (produkcja wartości dodatkowej, a dokładniej – produkcja kapitału). Żeby to jednak uczynić, musiał odpowiednio też ująć ruch w ramach samej teorii, a więc nieustannie

⁹⁹ MEGA² II/6, *op. cit.*, s. 31, zob. M. Heinrich, *An Introduction...*, s. 53.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 63–64. Po systematyczny opis Marksowskiej teorii wartości jako monetarnej teorii wartości opartej na pracy zob. artykuł Riccardo Bellofiorego *The Multiple Meanings of Marx's Value Theory*, „Monthly Review”, 2018, vol. 69, issue 11, <https://monthlyreview.org/2018/04/01/the-multiple-meanings-of-marxs-value-theory/>.

przechodzenie od konkretności do abstrakcji (i z powrotem) oraz od sposobu przejawiania się bogactwa w kapitalizmie do mechanizmów jego produkcji (i z powrotem). Kluczem do zrozumienia tego wewnętrznego ruchu w samej teorii Marksa jest jego pojęcie wartości – gdyż wartość, zgodnie z perspektywą zaproponowaną w ramach *Neue Marx-Lektüre*, bierze się z pracy, ale istnieje jedynie w wymianie. Produkcja wartości (to, co ogólne) jest więc już zawsze produkcją abstrakcyjnej wartości realizowanej w cyrkulacji (to, co szczególne). Zmagania Marksa z prezentacją tego właśnie pojęcia w przygotowywaniu drugiego wydania I tomu potwierdzają tylko, jak trudne było opracowanie odpowiedniego, krytycznego sposobu prezentacji „pełnego sprzeczności ruchu społeczeństwa kapitalistycznego”.

Podsumowanie

Co miałyby oznaczać stwierdzenie, że *Kapitał* czy też w ogóle cały Marksowski projekt krytyki ekonomii politycznej jest otwarty? I na czym miałyby polegać zapośredniczenie interpretacji *Kapitału* w dokumentach prezentujących jego genezę? W tym artykule starałem się pokazać przynajmniej kilka możliwych stanowisk biorących pod uwagę, że marksizm jako pewna praktyka teoretyczna oparta na Marksowskiej krytyce ekonomii musi być traktowana jako pozbawiona trwałego, aksjomatycznego fundamentu teoretycznego („świętej księgi”). Marksizm ortodoksyjny zaproponowany przez Lukácsa nie przywiązuje wagi do konkretnych tez Marksa, lecz przede wszystkim do jego metody krytyki kapitalizmu, a tacy autorzy jak Ruben czy Lebowitz twierdzą, że Marks pozostawił wiele kwestii współtworzących zakres problemowy projektu krytyki ekonomii politycznej nierozwiązanymi, tak więc zadaniem teoretyków marksistowskich jest ich opracowanie w oparciu o istniejące prace Marksa. Zdaniem Lebowitza metoda ortodoksyjnej lektury Marksa zakłada, że wszelkie próby rozwinięcia wątków Marksowskiego projektu ekonomii politycznej lub wręcz ich przekroczenia są uprawomocnione, o ile wynikają one ze struktury tego projektu i stojącej za nim myśli¹⁰¹. Bardziej radykalna lektura proponowana jest przez marksistów autonomistycznych, takich jak Negri, Cleaver czy Holloway, szukających tych momentów w dialektycznej prezentacji argumentacji, w których podmiotowość pracowników okazuje się niesprowadzalna do ruchu kapitału, a ich samoorganizacja i polityczny opór nie może być uznana za funkcję kapitału. W końcu reprezentanci *Neue Marx-Lektüre*, którzy w latach 60. starali się wyjść poza opozycję marksizmu-leninizmu z jednej strony i socjaldemokra-

¹⁰¹ M. Lebowitz, *Beyond...*, s. 26.

cji z drugiej, rozwijają teorię Marksa przede wszystkim jako krytyczną teorię społeczną – zyskując na pojęciowej spójności i systematyczności metody, ale gubiąc niestety podmiot rewolucyjnej polityki.

Nie jest to oczywiście pełen przegląd, ani nawet reprezentatywna próba stanowisk we współczesnych sporach o dzieło Marksa. Niemniej wszystkie one wskazują na jedną zasadniczą kwestię w Marksowskim projekcie krytyki ekonomii politycznej, na co też uwagę Czytelniczki starał się zwrócić ten artykuł, że mianowicie wszelkiego rodzaju braki, niedociągnięcia, nieprecyzyjne sformułowania czy wątpliwe tezy (zwłaszcza w III tomie *Kapitału*) biorą się niekoniecznie z samych założeń Marksowskiego projektu czy też ze stosowanej przez niego metody, ale raczej z faktu, że jego celem była krytyka ekonomii politycznej kapitalizmu, czyli prezentacja jednocześnie ruchu kapitału, rozwoju wcześniejszej teorii ekonomicznej oraz wewnętrznego ruchu jego własnej teorii. „Krytyka” u Marksa jest zatem jednocześnie krytyką kapitalizmu, krytyką teorii kapitalizmu oraz krytyczną prezentacją metody samej krytyki. Wieloletnie zmagania Marksa z jego projektem polegały na znalezieniu sposobu krytycznej prezentacji tych trzech ruchów (kapitału, wcześniejszej teorii i samej krytyki), albo jak to ujął w liście do Engelsa: „doprowadzić naukę przy pomocy krytyki do takiego punktu, by można ją było wyłożyć dialektycznie”¹⁰². Wgląd we wcześniejsze rękopisy pozwala nam lepiej zrozumieć, że Marksowi nie zawsze udawało się znaleźć najlepszy sposób prezentacji zależności między owymi trzema ruchami, niemniej nie oznacza to, że przyjęty przez niego porządek badania był błędny. Naszym zadaniem jako czytelniczek Marksa jest przejść od problemów z prezentacją projektu krytyki ekonomii politycznej w dziele Marksa do szukania w nim teoretycznych narzędzi dla współczesnej krytyki kapitalizmu – teoretycznej i praktycznej¹⁰³.

MIKOŁAJ RATAJCZAK – filozof, tłumacz i redaktor. Adiunkt w Zespole Filozofii Kultury IFiS PAN, gościnny wykładowca w Kolegium Artes Liberales UW i członek redakcji czasopiśma naukowego „Praktyka Teoretyczna”. Autor publikacji poświęconych związkom filozofii politycznej, filozofii języka i filozofii podmiotu w polskich i zagranicznych wydawnictwach

¹⁰²List do Engelsa z 1 lutego 1858 roku, K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 29, *op. cit.*, s. 325.

¹⁰³Pierwsza wersja tego artykułu została zaprezentowana jako wykład inauguracyjny seminarium „Czytanie Kapitału”, które w roku akademickim 2017–18 prowadziłem w IFiS PAN razem z Tomaszem Płomińskim. Chciałbym w tym miejscu serdecznie podziękować koledze Płomińskiemu oraz uczestnikom i uczestniczkom seminarium za wspólną pracę, a Piotrowi Juskowiakowi, Piotrowi Kuligowskiemu oraz Bartoszowi Wójcikowi za wnikliwą lekturę pierwszej wersji tekstu oraz liczne cenne uwagi, które znacząco go wzbogaciły.

naukowych. Na język polski przełożył m.in. *Kapitał 1.1 Rezultaty bezpośredniego procesu produkcji* Karola Marksa oraz (wraz z zespołem Praktyki Teoretycznej) *Rzecz-pospolitą* Michaela Hardta i Antonio Negriego.

MIKOŁAJ RATAJCZAK – philosopher, translator and editor. Assistant Professor in the Research Group on Philosophy of Culture in the Institute of Philosophy and Sociology, Polish Academy of Sciences, visiting lecturer in Kolegium Artes Liberales (Warsaw University) and a member of the editorial collective of the online academic journal for Marxist and Critical Theory “Praktyka Teoretyczna” [Theoretical Practice]. He authored publications on the relation between political philosophy, philosophy of language and philosophy of subject in Polish, English and Italian. Translator of, i.a., *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses* by Karl Marx and (together with the Praktyka Teoretyczna collective) *Commonwealth* by Michael Hardt and Antonio Negri.